

Rozwój gospodarczy Azji Środkowej

Historia i współczesność

Natasza Duraj

Rozwój gospodarczy Azji Środkowej

Historia i współczesność

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Rozwój gospodarczy Azji Środkowej

Historia i współczesność

Natasza Duraj

Natasza Duraj – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Instytut Logistyki i Informatyki, Katedra Analizy i Strategii Przedsiębiorstwa
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 37/39

RECENZENCI

Rafał Czachor, Kazimierz Kraj

REDAKTOR INICJUJĄCY

Beata Koźniewska

REDAKCJA

Anna Surendra, Sebastian Surendra

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Wojciech Grzegorzczak

PROJEKT OKŁADKI

Agencja Reklamowa efectoro.pl

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/nmessana

© Copyright by Natasza Duraj, Łódź 2022

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2022

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.10452.21.0.M

Ark. wyd. 9,5; ark. druk. 10,25

ISBN 978-83-8220-750-7

e-ISBN 978-83-8220-751-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział 1	
Azja Środkowa i jej miejsce na terenie byłego ZSRR	11
1. Rosja i Związek Radziecki	11
1.1. Historia Rosji i powstanie ZSRR	11
1.2. Położenie Związku Radzieckiego	15
1.3. Zmiana granic ZSRR	17
1.4. Radzieckie narodowo-państwowe jednostki autonomiczne	19
1.5. Ludność i podział administracyjny ZSRR	21
2. Azja Środkowa	26
2.1. Zarys historyczno-geograficzny	26
2.2. Narody Azji Środkowej i ich języki	31
2.3. Gospodarka republik środkowoazjatyckich i surowce mineralne	34
Rozdział 2	
Warunki naturalne Azji Środkowej	39
1. Ogólne elementy budowy geologicznej obszaru Azji Środkowej	39
2. Gleby Azji Środkowej	41
3. Strefy i krainy przyrodnicze	44
4. Rzeźba obszaru Azji Środkowej	47
5. Jeziora i wody śródlądowe Azji Środkowej	51
6. Pustynie Azji Środkowej	53
Rozdział 3	
Kazachstan	57
1. Warunki naturalne	57
2. Historia	59
3. Podział administracyjny Kazachskiej SRR i Republiki Kazachstanu	62
4. Ludność Kazachskiej SRR i Republiki Kazachstanu	64
4.1. Ludność Kazachskiej SRR	64
4.2. Ludność Republiki Kazachstanu	67
5. Gospodarka, rolnictwo i transport Kazachskiej SRR	68
5.1. Przemysł	69
5.2. Rolnictwo	71
5.3. Transport	72
6. Kazachstan po rozpadzie Związku Radzieckiego	73

6 Spis treści

Rozdział 4

Uzbekistan	77
1. Warunki naturalne	77
2. Historia	80
3. Podział administracyjny Uzbekiej SRR i Republiki Uzbekistanu	82
4. Ludność Uzbekiej SRR i Republiki Uzbekistanu	83
4.1. Ludność Uzbekiej SRR	83
4.2. Ludność Republiki Uzbekistanu	86
5. Gospodarka, rolnictwo i transport Uzbekiej SRR	88
5.1. Przemysł	89
5.2. Rolnictwo	91
5.3. Transport	92
5.4. Przemysł i rolnictwo Karakalpackiej ASRR (Karakalpakii)	92
6. Uzbekistan po rozpadzie Związku Radzieckiego	93

Rozdział 5

Tadżykistan	97
1. Warunki naturalne	97
2. Historia	100
3. Podział administracyjny Tadżyckiej SRR i Republiki Tadżykistanu	102
4. Ludność Tadżyckiej SRR i Republiki Tadżykistanu	104
4.1. Ludność Tadżyckiej SRR	104
4.2. Ludność Republiki Tadżykistanu	106
5. Gospodarka, rolnictwo i transport Tadżyckiej SRR	107
5.1. Przemysł	108
5.2. Rolnictwo	108
5.3. Transport	109
5.4. Górnobadachszański Obwód Autonomiczny	110
6. Tadżykistan po rozpadzie Związku Radzieckiego	110

Rozdział 6

Turkmenistan	113
1. Warunki naturalne	113
2. Historia	116
3. Podział administracyjny Turkmeńskiej SRR i Republiki Turkmenistanu	119
4. Ludność Turkmeńskiej SRR i Republiki Turkmenistanu	121
5. Gospodarka, rolnictwo i transport Turkmeńskiej SRR	123
5.1. Przemysł	124
5.2. Rolnictwo	125
6. Republika Turkmenistanu po rozpadzie Związku Radzieckiego	126

Rozdział 7

Kirgistan	129
1. Warunki naturalne	129
2. Historia	130
3. Podział administracyjny Kirgiskiej SRR i Republiki Kirgiskiej	131
4. Ludność Kirgiskiej SRR i Republiki Kirgiskiej	132

4.1. Ludność Kirgiskiej SRR	132
4.2. Ludność Republiki Kirgiskiej	134
5. Gospodarka, rolnictwo i transport Kirgiskiej SRR	135
5.1. Przemysł	136
5.2. Rolnictwo	136
5.3. Transport	137
6. Kirgistan po rozpadzie Związku Radzieckiego	138
Zakończenie	141
Bibliografia	143
Spis rysunków i tabel	159
Załącznik	161

Wstęp

Azja Środkowa stanowi centrum kontynentu azjatyckiego. Rozciąga się ona na ogromnym, słabo zaludnionym terytorium, określanym – w zależności od okresu historycznego – Turkiestanem, Azją Środkową czy Azją Centralną. Termin „Azja Centralna” upowszechnił się po rozpadzie Związku Radzieckiego i był związany z uzyskaniem niepodległości przez pięć byłych republik ZSRR – Kazachstan, Uzbekistan, Tadżykistan, Kirgistan i Turkmenistan. Granice regionu, jakim jest Azja Środkowa (Centralna), pokrywają się z granicami tych państw.

Zasadniczym celem monografii jest przedstawienie problematyki dotyczącej rozwoju gospodarczego i społecznego republik radzieckich Azji Środkowej w aspekcie historycznym oraz w odniesieniu do aktualnej sytuacji, jaka ukształtowała się w pięciu obecnie niepodległych, wymienionych już państwach. Za ważne uznano także ukazanie mechanizmów zjawisk zachodzących w gospodarce tych krajów oraz w ich społeczeństwach.

Tak założonemu celowi pracy została podporządkowana jej struktura. Monografia składa się ze wstępu, siedmiu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, spisu tabel, spisu rysunków oraz załącznika.

W rozdziale 1, zatytułowanym *Azja Środkowa i jej miejsce na terenie byłego ZSRR*, przedstawiono historię Rosji od czasów najdawniejszych do okresu powstania Związku Radzieckiego. Opisano położenie tego państwa, omówiono zmiany jego granic i dokonano analizy ludności zamieszkującej ZSRR zgodnie z podziałem administracyjnym tego kraju. Następnie zaprezentowano zarys historyczno-geograficzny Azji Środkowej, omówiono poszczególne narody zamieszkujące ten obszar oraz języki, którymi się posługują, jak również przedstawiono gospodarkę republik środkowoazjatyckich i surowce mineralne występujące na ich terytorium.

Rozdział 2 pt. *Warunki naturalne Azji Środkowej* zawiera informacje dotyczące ogólnych elementów budowy geologicznej obszaru Azji Środkowej, jej gleb oraz stref i krain przyrodniczych. Ponadto zaprezentowano informacje dotyczące rzeźby obszaru Azji Środkowej, występujących na jej obszarze jezior i wód śródlądowych, a także pustyń.

Rozdziały 3–7 traktują o poszczególnych państwach powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego, stanowiących byłe jego republiki, w następującej kolejności: Kazachstan, Uzbekistan, Tadżykistan, Turkmenistan oraz Kirgistan. Rozdziały

te zostały podzielone na sześć podobnych zasadniczych części, w których omówiono warunki naturalne poszczególnych republik/krajów, ich historię, podział administracyjny oraz ludność je zamieszkującą. Ponadto zaprezentowano historię gospodarek poszczególnych republik oraz ukazano obecną sytuację w każdym z analizowanych krajów.

Monografia adresowana jest do szerokiego grona Czytelników zainteresowanych problematyką rozwoju gospodarczego i społecznego republik radzieckich Azji Środkowej, a także obecnych problemów tych pięciu niepodległych państw, powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego. Będzie ona pomocnym materiałem do zajęć dla studentów takich kierunków, jak ekonomia, zarządzanie czy administracja i gospodarka publiczna.

Rozdział 1

Azja Środkowa i jej miejsce na terenie byłego ZSRR

1. Rosja i Związek Radziecki

1.1. Historia Rosji i powstanie ZSRR

W drugiej połowie IX w. ukształtowało się ostatecznie, jako rezultat długo trwających procesów rozwojowych, pierwsze państwo wschodnich Słowian – państwo staroruskie, czyli Ruś Kijowska¹. Nie tylko plemiona wschodniosłowiańskie weszły w jego skład, one jednak dominowały pod każdym względem, liczebnie i kulturalnie².

Ruś Kijowska znajdowała się na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych wiodących do Bizancjum z Europy Zachodniej. Umożliwiło to aktywny udział państwa kijowskiego w handlu międzynarodowym³. Centrum kulturowym Rusi Kijowskiej było środkowe Naddniestrze, które już cztery tysiące lat przed księciem Włodzimierzem zamieszkiwały plemiona rolnicze⁴.

Najwcześniejszy okres państwa ruskiego wiązał się ze stałym kontaktem ich władców z państwem bizantyjskim. Relacje te miały charakter dyplomatyczny, handlowy, militarny, jak również kulturalny. Pierwsi Rurykowie traktowali swój

---

1 L. Bazylow, *Historia Rosji*, tom I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 56.

2 *Ibidem*. Więcej zob. w: Б.А. Рыбаков, *Рождение Руси*, АИФ Принт, Москва 2003; В.В. Седов, *Восточные славяне в VI-XIII вв.*, Наука, Москва 1982; Б.А. Колчин (red.), *Древняя Русь. Город, замок, село*, Наука, Москва 1985; В.П. Даркевич, *Происхождение и развитие городов Древней Руси (X-XIII вв.)*, „Вопросы истории” 1994, № 10, s. 43–60.

3 О. Рапов, *Русская церковь в IX- первой трети XII в. Принятие христианства*, Высшая школа, Москва 1988, s. 21–22.

4 В. Рыбаков, *Первые веки истории Руси*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 5.

pobyt na Rusi za przejściowy, gdyż za główny cel przedsięwziętej przez nich ekspansji uznali oni zdobycie Konstantynopola – stolicy imperium bizantyjskiego⁵.

W 988 r. książę Włodzimierz przyjął chrzest wraz ze swoimi bojarami i podwładnymi⁶. Przyjęcie chrześcijaństwa i napływ duchowieństwa spowodowały szybki rozwój organizacji kościelnej na Rusi⁷. Około 997 r. dzięki staraniom Włodzimierza w Kijowie utworzono metropolię ruską. Stopniowa rozbudowa organizacji kościelnej umożliwiła chrystianizację Rusi w XI–XII w.⁸

W 1132 r. Ruś Kijowska rozpadła się na kilkanaście niezależnych księstw, mniej lub bardziej odpowiadających obszarom kilkunastu dawnych związków plemiennych⁹. Stolice wielu ważniejszych księstw były swego czasu ośrodkami tych związków: Kijów u Polan¹⁰, Smoleńsk u Krywiczów, Połock u Połoczan, Nowogród Wielki u Słowenów, Nowogród Siewierski u Siewierzan¹¹. Związki plemion stanowiły trwałe wspólnoty, powstawały przez całe stulecia. Ich podziały geograficzne były uwarunkowane granicami naturalnymi. W okresie państwa wczesnofeudalnego rozwijały się tu wszędzie stosunki feudalne, starszyzna rodowa przekształcała się w bojarów.

Od X do XII w. Ruś nieprzerwanie odpierała napady koczowniców – Pieczyngów i Połowców. W XIII w. znaczna część ziem ruskich została spustoszona w wyniku najazdu plemion tatarsko-mongolskich¹². Ostateczne zrzucenie jarzma

5 J. Swastek, *Chryścianizacja Rusi Kijowskiej do czasów księcia Włodzimierza Wielkiego (+1015)*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1988, nr 2 (26), s. 86.

6 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 47.

7 Pierwsze świadectwa dotyczące chrześcijaństwa u Rusów odnoszą się do lat 860–870. W X w. w Kijowie istniała już cerkiew św. Ilii (Eliasa). Na czele ruskiej organizacji kościelnej stał metropolita kijowski, wyznaczany bądź przez Konstantynopol, bądź przez samego księcia, a następnie zatwierdzany przez synod biskupów. W ważniejszych ośrodkach państwa rezydowali biskupi zarządzający wszystkimi sprawami swego okręgu kościelnego – eparchii (diecezji). Zob. B. Rybakow, *op. cit.*, s. 47.

8 J. Byś, *Stosunek państwa do kościołów w Rosji od chrztu Rusi do rewolucji październikowej (od X w. do 1917 r.)*, „Prawo Kanoniczne” 2001, nr 1–2 (44), s. 186–187. Więcej zob. w: А.Г. Кузьмин, *Принятие христианства на Руси*, Мысль, Москва 1980, s. 7–35.

9 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 109.

10 Jak dowodzi B. Rybakow, nazwa „Polanie” pochodzi od wyrazu „pole”. Oznaczała ona mieszkańców pól – wielkich obszarów rolniczych, słabo zalesionych. Termin ten jest związany prawdopodobnie z przejściem do techniki rolnej i pochodzi ze stosunkowo późnego okresu (najwcześniej z VI w.). Określa się nią dwa niespokrewnione ze sobą związki terytorialno-plemienne wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny: na obszarze dzisiejszej Wielkopolski nad Wartą oraz na ziemiach wschodniosłowiańskich nad brzegami środkowego brzegu Dniepru, z głównym ośrodkiem w Kijowie. Zob. B. Rybakow, *op. cit.*, s. 179.

11 *Ibidem*, s. 109–110.

12 Więcej zob. w: А.Н. Насонов, „Русская земля” и образование территории древнерусского государства. Монголы и Русь, Наука, СПб. 2006; Б.А. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Наука, Москва 1982.

tatarsko-mongolskiego nastąpiło w 1480 r. wraz z powstaniem scentralizowanego państwa moskiewskiego ze stolicą w Moskwie¹³.

W końcu XV i XVI w. miało miejsce umacnianie się wielonarodowościowego państwa. Za panowania cara Iwana IV Groźnego podbite zostały chanaty kazański – w 1552 r. i astrachański – w 1556 r. Do Rusi przyłączono także takie narodowości, jak Czuwasze, Mordwini, Karelowie czy Komi. Ważne znaczenie dla rozwoju nowego wielonarodowościowego państwa miało uznanie zwierzchnictwa Rusi przez Baszkirów¹⁴.

Po zdobyciu Astrachania przez cara Iwana IV Groźnego w 1554 r. Morze Kaspijskie znalazło się na horyzoncie Rosji. Jego zachodnie wybrzeże zostało opanowane przez Piotra I, co zapoczątkowało powolną, lecz stałą ekspansję Rosji na południe. W trakcie starć z Persją podbite zostało wschodnie wybrzeże tego akwenu¹⁵.

W połowie XVII w. w granicach państwa znalazły się lewobrzeżna Ukraina, Syberia Wschodnia i Daleki Wschód¹⁶. Pod koniec XVII w. Rosja posiadała największe terytorium na świecie¹⁷, a w okresie panowania cara Piotra I Rosja po raz pierwszy – w 1721 r. – została ogłoszona imperium. Po jego śmierci obszar państwa wynosił 15 173 573 km¹⁸.

Za czasów Piotra I w strukturze terytorialnej Rosji przeprowadzono wielkie zmiany¹⁹. W 1708 r. wprowadził on podział kraju na osiem guberni. Gubernią zarządzał gubernator zależny bezpośrednio od władzy najwyższej. W ten sposób osiągnięto duży stopień centralizacji w rządzeniu państwem. Początkowo gubernie obejmowały bardzo rozległe obszary. W 1719 r. utworzono 50 prowincji o mniej więcej jednakowej powierzchni. Prowincje dzieliły się z kolei na mniejsze jednostki – dystrykty²⁰. W ten sposób wprowadzono na całym wielkim terytorium państwa jednolity ustrój administracyjny²¹.

Za panowania Piotra I, w rezultacie wojny północnej, w początkach XVIII w. Rosja uzyskała dostęp do Bałtyku. Nad Nową wzniesiono Petersburg, do którego w 1712 r.

13 *Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975, s. 144.

14 *Ibidem*, s. 145.

15 K. Kubiak, *Wokół jeziornego morza*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2, s. 97.

16 J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Europejskie Centrum Edukacyjne, Toruń 2005, s. 19.

17 K. Bazylewicz, S. Bachruszyn, A. Pankratowa, A. Focht, *Historia ZSRR. Część II*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1954, s. 3.

18 J. Potulski, *op. cit.*, s. 19.

19 K. Bazylewicz, S. Bachruszyn, A. Pankratowa, A. Focht, *op. cit.*, s. 35.

20 P. Eberhardt, *Zmiany podziałów administracyjnych w Cesarstwie Rosyjskim, w Związku Sowieckim oraz w Federacji Rosyjskiej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2010, t. 45, s. 242.

21 K. Bazylewicz, S. Bachruszyn, A. Pankratowa, A. Focht, *op. cit.*, s. 35.

przeniesiono z Moskwy stolicę Rosji²². Za panowania Katarzyny II do Rosji przyłączono obszary nadbałtyckie, Białoruś, Krym²³ oraz część północnego Kaukazu²⁴.

W XIX w. terytorium Rosji znacznie się powiększyło. Przyłączono wówczas Gruzję, północny Azerbejdżan, wschodnią Armenię, Pobrzeże Czarnomorskie, Besarabię, Azję Środkową i inne obszary²⁵.

Za sprawą Aleksandra II przeprowadzono wielką reformę społeczną²⁶. 19 lutego (2 marca) 1861 r. podpisana została „Ustawa o włościanach uwolnionych od zależności poddańczej”. Nie stanowiła ona jednego aktu normatywnego, gdyż składała się na nią 17 dokumentów, osobiście usankcjonowanych przez cara²⁷. Reforma ta objęła swoim zasięgiem około 25 mln chłopów na terytorium Cesarstwa Rosyjskiego²⁸. Uwłaszczenie chłopów otworzyło w Rosji drogę do powstania powszechnego samorządu terytorialnego na najniższym szczeblu²⁹.

Lata 90. XIX w. były początkiem nowego rozdziału w historii rosyjskiej myśli społecznej i politycznej ze względu na zdarzenia, które przesądziły o przebiegu istotnych procesów politycznych i społecznych w Rosji w kolejnych dekadach. Do najważniejszych z nich zaliczyć należy pojawienie się proletariatu przemysłowego, stanowiącego potencjalną siłę rewolucyjną, jak również upowszechnienie się myśli marksistowskiej³⁰.

Przed utworzeniem Związku Radzieckiego istniały cztery samodzielne republiki radzieckie – Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka, Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka, Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka i Zakaukaska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka (w jej skład wchodziły Gruzja, Armenia i Azerbejdżan)³¹. 30 grudnia 1922 r. odbył się

22 *Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka, op. cit.*, s. 145.

23 Około XX w. p.n.e. na Krymie rozwinęła się kultura Taurów. Po Taurach na terytorium Krymu (około 632 r. p.n.e.) osiedlili się Kimmerowie, a następnie Scytowie, którzy przybyli na obszar Krymu w VII w. p.n.e. Zostali oni wyparci przez Sarmatów na przełomie III i II w. p.n.e. Zob. В.Е. Возгрин, *Исторические судьбы крымских татар*, Мысль, Москва 1992, s. 39; Ch. King, *Dzieje Morza Czarnego*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2006, s. 40–42; L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 60 i nast.

24 *Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka, s. 145.*

25 *Ibidem.*

26 Geneza gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Rosji była odmienna aniżeli w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Decydującą rolę odegrała tu wewnętrzna sytuacja polityczna i społeczna. Zob. E. Kaczyńska, K. Piesowicz, *Wykłady z powszechnej historii gospodarczej (od schyłku średniowiecza do I wojny światowej)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977, s. 174.

27 D. Szpoper, *Rosja po wojnie krymskiej w pierwszej dekadzie rządów Aleksandra II (do 1866 roku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. LXXI, z. 1, s. 26.

28 *Ibidem.*

29 G. Górski, *Historia ustrojów państw*, Jagielloński Instytut Wydawniczy, Toruń 2017, s. 195.

30 M. Smoleń, *Rosyjska inteligencja liberalna i radykalna w XIX i na początku XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. 104.

31 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, Książka i Wiedza, Warszawa 1955, s. 310.

I Ogólnozwiązkowy Zjazd Rad. Powzięto na nim uchwałę o zjednoczeniu państwowych republik radzieckich w Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich³².

W skład ZSRR weszły Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka, Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka, Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka i Zakaukaska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka, z której później powstały trzy republiki związkowe – Armeńska, Gruzjińska i Azerbejdżańska³³. W 1924 r. utworzono samodzielne związkowe republiki radzieckie w Azji Środkowej – Uzbeką i Turkmeńską, a w 1929 r. – Tadżycką, które również weszły do ZSRR. W 1936 r. w ZSRR powstały samodzielne republiki związkowe: Kazachska i Kirgiska.

1.2. Położenie Związku Radzieckiego

Pod względem terytorium Związek Radziecki był największym państwem świata. Zajmował on obszar o powierzchni 22 402,2 tys. km², z czego około 75% było położone w Azji, a około 25% w Europie.

Najdalej wysunięty na północ kontynentalny punkt ZSRR znajdował się daleko za linią koła podbiegunowego – na Przylądku Czeluskin na Syberii (77°45' szer. geogr. północnej), a na wyspach przylądek Fligeli na Wyspie Rudolfa (81°50' szer. geogr. północnej). Najbardziej wysuniętym na południe punktem Związku Radzieckiego był aul Czilduchtera, położony w pobliżu miasta Kuszka na granicy z Afganistanem (35°08' szer. geogr. północnej)³⁴ (zob. rysunek 1.1).

32 *Ibidem*, s. 311. Więcej zob. w: С.И. Якубовская, *Строительство союзного Советского социалистического государства 1922–1925 гг.*, Наука, Москва 1960; С.И. Якубовская, *Развитие СССР как союзного государства. 1922–1936 гг.*, Наука, Москва 1972; В.Л. Шейнис, *Образование СССР и его первая конституция*, „Российская история” 2010, № 1, s. 64–80; В.Л. Шейнис, *Большевитская власть и первая советская Конституция 1924 г.*, „Общественные науки и современность” 2012, № 1, s. 106–121; Н.И. Хмара, *Из опыта национально-государственного строительства в СССР (1920–е – 1930–е годы)*, „Отечественная история” 2006, № 6, s. 126–139.

33 Rosja jako republika federacyjna została proklamowana na III Wszechrosyjskim Zjeździe Rad, zaś nazwa RSFRR w formie konstytucyjnej została przyjęta na V Zjeździe Rad, w Konstytucji RSFRR z dnia 10 lipca 1918 r. Ukraińska SRR została proklamowana 25 grudnia 1917 r., Białoruska SRR – 1 stycznia 1919 r., zaś Zakaukaska SFRR – 12 marca 1922 r. Zakaukaska SFRR tworzyły trzy zakaukaskie republiki radzieckie: Azerbejdżańska (utworzona 28 kwietnia 1920 r.), Armeńska (powstała 19 listopada 1920 r.) i Gruzjińska (utworzona 25 lutego 1921 r.). Zob. F. Siemieński, *Powstanie, treść i znaczenie radzieckiego ustroju federalnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1977, nr 3, s. 9.

34 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, s. 8.

Rysunek 1.1. Mapa fizyczna Związku Radzieckiego

Źródło: <http://pl.maps-of-europe.com/maps/maps-of-russia/relief-map-of-russia.jpg> (dostęp: 9.10.2021).

Terytorium Związku Radzieckiego z północy na południe rozciągało się na około 5 tys. km, natomiast odległość między granicami wschodnią i zachodnią była prawie dwukrotnie większa. Wyznaczały ją Przylądek Dieżniewa (169°40' dł. geogr. zachodniej) i piaszczysta Mierzeja Wiślana w Zatoce Gdańskiej, będąca częścią Morza Bałtyckiego (19°38' dł. geogr. wschodniej). Najbardziej wysuniętym na wschód punktem kraju była Wyspa Ratmanowa w Cieśninie Beringa (169°02' dł. geogr. zachodniej)³⁵.

Związek Radziecki na lądzie graniczył z 12 państwami. Na zachodzie sąsiedował z Norwegią, Finlandią, Polską Rzeczpospolitą Ludową, Czechosłowacką Republiką Socjalistyczną, Węgierską Republiką Ludową i Socjalistyczną Republiką Rumunii, a na południu graniczył z Turcją, Iranem, Afganistanem, Chińską Republiką Ludową, Mongolską Republiką Ludową i Koreańską Republiką Ludowo-Demokratyczną. Długość granic Związku Radzieckiego wynosiła 62 710 km³⁶. Około 2/3 granic ZSRR stanowiły morza³⁷.

35 *Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, s. 5. Więcej zob. w: *Атлас СССР*, Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, Москва 1983; Ф.Н. Мильков, Н.А. Гвоздецкий, *Физическая география СССР. Общій обзор. Европейская часть СССР. Кавказ*, Высшая школа, Москва 1986; Н.А. Гвоздецкий, Н.И. Михайлов, *Физическая география СССР. Азиатская часть*, Государственное издательство географической литературы, Москва 1963.

36 Закон СССР от 24.11.1982 „О государственной границе СССР”; Б.М. Клименко, А.А. Порк, *Территория и граница СССР*, Международные отношения, Москва 1985.

37 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, s. 9.

ZSRR omywało 12 mórz będących częścią składową Morza Arktycznego, Oceanu Atlantyckiego i Oceanu Spokojnego³⁸. Oprócz tego na południu kraju znajdowały się dwa izolowane, słone zbiorniki wodne – Morze Kaspijskie i Jezioro Aralskie (obecnie wysychające). Ze względu na wielkość oraz właściwości reżimu hydrologicznego i biologicznego są one zaliczane do mórz, chociaż nie mają połączenia ze światowym oceanem.

1.3. Zmiana granic ZSRR

Granice państwowe ZSRR ulegały znaczącym zmianom. Na dalekim północnym wschodzie w skład Związku Radzieckiego wszedł rejon Pieczenga³⁹. Obszar ten jeszcze za czasów Jarosława Mądrygo⁴⁰ należał do ziem ruskich. W latach wojny domowej został włączony do Finlandii. Po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Finlandia na mocy układu z ZSRR zwróciła rejon Pieczengi Związkowi Radzieckiemu. Został on włączony w skład obwodu murmańskiego RFSRR⁴¹.

Na przesmyku Karelskim, między Zatoką Fińską a jeziorem Ładoga, granica przebiegała tuż pod Leningradem, w odległości zaledwie 32 km od miasta. W 1940 r. granica przesunięta została o kilkadziesiąt kilometrów na północ, za Wyborg. Do Związku Radzieckiego przyłączone zostało północne wybrzeże Jeziora Ładoga i cały Przesmyk Karelski. Część nowych ziem włączona została do Karelsko-Fińskiej SRR, część zaś do obwodu leningradzkiego RFSRR⁴².

W 1940 r. Litwa, Łotwa i Estonia stały się radzieckimi republikami socjalistycznymi i weszły w skład Związku Radzieckiego⁴³. Obwód Kłajpedy po rozgromieniu faszystowskich Niemiec został przyłączony do Litwy.

38 Do basenu Morza Arktycznego należą morza: Białe, Barentsa, Karskie, Łaptiewów, Wschodniosyberyjskie i Czukockie. Do basenu Oceanu Spokojnego należą morza: Beringa, Ochockie i Japońskie, oddzielone od oceanu wyspami: Aleutami, Komandorskimi, Kuryłami i Japońskimi. Natomiast do basenu Oceanu Atlantyckiego należą morza: Bałtyckie, Czarne i Azowskie.

39 19 września 1944 r. na mocy rozejmu moskiewskiego Finlandia wróciła do swoich granic z marca 1940 r., oddając dodatkowo Związkowi Radzieckiemu okręg Pieczenga (fin. Petsamo). Straciła w ten sposób dostęp do Morza Barentsa. Ponadto Finlandia wydzierżawiła ZSRR na okres 50 lat bazę wojenno-morską Pokkala-Udd. Zob. M. Sobczyński, *Atlas przemian politycznych XX wieku*, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1996, s. 19.

40 Książę Jarosław, nazywany Mądrym, zasiadał na tronie w latach 1019–1054. Podczas 35 lat jego panowania Ruś osiągnęła szczyt swego rozwoju politycznego, znaczenia i potęgi. Zob. L. Bazylow, *op. cit.*, s. 90, jak również: Н.В. Асонов, *Владимир Святой и Ярослав Мудрый. Выбор полюса цивилизационного притяжения*, „Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование” 2015, Вып. 2, s. 119–126; Н.Ф. Котляр, *Ярослав и его время в общественном сознании второй половины XI–XIII в.*, Индрик, Москва 2008, s. 202–214.

41 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, s. 9.

42 *Ibidem*.

43 *Ibidem*, s. 10.

Obwód kaliningradzki wchodził w skład Prus Wschodnich. Po rozgromieniu faszystowskich Niemiec Königsberg (obecnie Kaliningrad) i okolice tego miasta zostały przyłączone do Związku Radzieckiego⁴⁴.

Granica ZSRR z Polską przebiegała dawniej nieco na zachód od Mińska. W 1939 r. ziemie wchodzące w skład Polski, a zamieszkałe przez Ukraińców i Białorusinów, połączyły się z Ukrainą SRR i Białoruską SRR. W 1940 r. połączyli się z Ukrainą SRR Ukraińcy zamieszkujący Bukowinę, wchodzącą w skład Rumunii, a w 1945 r. na mocy układu między Związkiem Radzieckim a Czechosłowacją – Ukraińcy z Zakarpackiej Ukrainy.

W 1945 r. została ustalona granica polsko-radziecka⁴⁵. Ostateczny przebieg jej granicy uregulowano umową z dnia 5 marca 1957 r.⁴⁶, uzupełnioną protokołem z 1958 r.⁴⁷, natomiast jej faktyczne wytyczenie w terenie nastąpiło pod koniec 1958 r.⁴⁸

W 1940 r. na żądanie rządu radzieckiego Rumunia zwróciła Besarabię Związkowi Radzieckiemu. Główna część Besarabii, zamieszkała przede wszystkim przez Mołdawian, weszła w skład Mołdawskiej SRR, a niektóre rejony – w skład Ukrainiejskiej SRR⁴⁹. Granica ZSRR znów przebiegała wzdłuż Prutu i Dunaju.

44 Los Prus Wschodnich został zasadniczo przesądzony na spotkaniu Churchilla, Roosevelta i Stalina, które odbyło się na przełomie listopada i grudnia 1943 r. Ostateczna decyzja o przyłączeniu do ZSRR północno-wschodniej części Prus Wschodnich została podjęta na konferencji w Poczdamie 2 sierpnia 1945 r. Dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z dnia 4 lipca 1946 r. miasto Königsberg nazwano Kaliningradem, a obwód – kaliningradzkim (na cześć przewodniczącego Prezydium M. Kalinina). Zob. W. Golcow, *Obwód kaliningradzki w latach 1945–1991: społeczeństwo, gospodarka, kultura*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1996, nr 2, s. 201–202.

45 16 sierpnia 1945 r. w Moskwie podpisano polsko-radziecki układ o wspólnej granicy (ZSRR-Polska. Umowa o polsko-radzieckiej granicy państwowej, Dz.U. z 1947 r. nr 35, poz. 167). Więcej zob. w: P. Eberhardt, *Formowanie się polskiej granicy wschodniej po II wojnie światowej*, „Dzieje Najnowsze” 2018, R. L, s. 87–118; S. Pietkiewicz, *O granicy i jej przeprowadzeniu*, „Przegląd Geograficzny” 1946, t. XX, s. 9–54; S. Leszczycki, *Ustalenie granic współczesnej Polski*, „Przegląd Geograficzny” 1946, t. XX, s. 154–157.

46 Umowa między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o wytyczeniu istniejącej polsko-radzieckiej granicy państwowej w części przylegającej do Morza Bałtyckiego, podpisana w Moskwie dnia 5 marca 1957 r., Dz.U. z 1958 r. nr 37, poz. 166.

47 Protokół między Rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej a Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o rozgraniczeniu polskich i radzieckich wód terytorialnych w Zatoce Gdańskiej Morza Bałtyckiego, podpisany w Warszawie 18 marca 1958 r., Dz.U. z 1958 r. nr 76, poz. 386.

48 W.T. Modzelewski, *Polsko-rosyjskie pogranicze – od regionu izolowanego do transgranicznego*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2015, nr 1, s. 7. Więcej zob. także w: Z. Sławoj, *Korpus Ochrony Pogranicza w służbie Polsce*, „Niepodległość i Pamięć” 1999, nr 6/1 (14), s. 39–50.

49 Na mocy paktu Ribbentrop-Mołotow w 1940 r. cała Besarabia (w tym także ziemie obecnej Mołdawii) oraz północna Bukowina zostały przyłączone do Związku Radzieckiego. Zob. K. Całus, *W cieniu historii. Stosunki rumuńsko-mołdawskie*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2015, s. 12.

Zmieniła się granica państwowa ZSRR również na wschodzie. W 1921 r. proklamowano Tuwińską Republikę Ludową. W 1944 r. Tuwa została przyjęta w skład Związku Radzieckiego. Powstał Tuwiński Obwód Autonomiczny, wchodzący w skład RFSRR. Granica radziecka przesunęła się na południe poza pasmo Tannu-Oła. Od tej chwili cały Jenisej płynął w granicach ZSRR⁵⁰.

Południowa część Sachalinu oraz Wyspy Kurylskie to ziemie, które od dawien dawna należały do Rosji, przez długi okres znajdowały się one jednak w rękach Japonii. Po jej rozgromieniu w 1945 r. południowy Sachalin i Wyspy Kurylskie weszły w skład Związku Radzieckiego. Włączone zostały do sachalińskiego obwodu RFSRR. Ziemie te łączyły ZSRR z Oceanem Spokojnym.

1.4. Radzieckie narodowo-państwowe jednostki autonomiczne

W latach 1924–1925 dokonano się państwowe i gospodarcze wydzielenie republik radzieckich Azji Środkowej (Turkiestańskiej, Bucharskiej i Chorezmijskiej), w wyniku którego utworzono Uzbeką SRR, Turkmeńską SRR, Tadżycką ASRR w składzie Uzbekiej SRR, a także Karakirgiski Obwód Autonomiczny (od 25 maja 1925 r. Kirgiski Obwód Autonomiczny) w składzie RFSRR (następnie Kirgiska SRR) i Karakałpacki Obwód Autonomiczny w składzie Kazachskiej ASRR⁵¹.

W latach 1928–1929 wprowadzono nowy podział administracyjno-terytorialny. Miejsce dawnych guberni, powiatów i gmin zajęły obwody, kraje i rejony⁵². Powstał Mordwiński Obwód Autonomiczny (10 stycznia 1930 r.), Chakaski Obwód Autonomiczny (20 października 1930 r.) oraz 8 okręgów narodowych, obejmujących nieliczne narody Północy⁵³ (grudzień 1930 r.)⁵⁴.

20 marca 1930 r. Karakałpacki Obwód Autonomiczny, a 28 grudnia 1934 r. Mordwiński Obwód Autonomiczny i Udmurcki (Wotiacki) Obwód Autonomiczny zostały przekształcone w republiki autonomiczne. 7 maja 1934 r. powstał Żydowski

50 *Ibidem*.

51 *Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, s. 148.

52 *Ibidem*, s. 149.

53 Grupa nielicznych narodów Północy składa się przede wszystkim z Czuczów, Koriaków, Itelmenów, Ewenów, Ewenków, Nieńców, Nanajów, Sielkupów, Dołganów, Jemenów, Chan-tów, Szorców, Mansów, Udżgejców, Ulczów, Niwchów, Czuwańców, Oroków, Aleutów, Tafa-larów, Jukagirów, Ketów, Niegidalców, Ngakasanów, Teletów, Saamów, Kamadjiców i Eskimo-sów. Więcej zob. w: A. Maryański, *Przemiany ludnościowe w ZSRR*, Centrum Badań Wschodnich Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa–Kraków 1995, s. 143–144; P. Eberhardt, *Skład narodowościowy ludności Federacji Rosyjskiej na przełomie XX i XXI wieku*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2016, t. 5, s. 217; G. Bonusiak, *Ochrona praw małych ludów rdzennych w Federacji Rosyjskiej*, „Athenaeum. Polskie Studia Polityczne” 2015, vol. 46, s. 85–100; W. Lipiński, *Starożyłowie w Jakucji między tradycją tubylczą a kolonialną*, „Etnografia Polska” 2012, t. LVI, z. 1–2, s. 65–84.

54 *Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, s. 149.

Obwód Autonomiczny, zaś 5 grudnia 1936 r. utworzono Komi, Maryjską, Północnoosetyńską, Kabardyjsko-Bałkarską i Czeczeńsko-Inguską autonomiczne socjalistyczne republiki radzieckie⁵⁵.

Nadzwyczajny XVII Ogólnorosyjski Zjazd Rad zatwierdził 21 stycznia 1937 r. nową Konstytucję RFSRR, opracowaną w oparciu o Konstytucję ZSRR, przyjętą 5 grudnia 1932 r. Kazachska ASRR i Kirgiska ASRR, wchodzące do 5 grudnia 1936 r. w skład RFSRR, opuściły Federację Rosyjską i na prawach republik związkowych zostały wcielone do ZSRR.

31 marca 1940 r. Karelska ASRR została przekształcona w Karelo-Fińską SRR i wyszła ze składu RFSRR. W rezultacie zwycięstwa w Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Związkowi Radzieckiemu zwrócono (włączone następnie w skład RFSRR): na północy stary rosyjski obwód – Pieczengę (w 1920 r. był przekazany Finlandii), na wschodzie – południowy Sachalin oraz Wyspy Kurylskie, na zachodzie w skład RFSRR włączony został Königsberg (obecnie Kaliningrad) z przyległym do niego obwodem.

W latach 50. XX w. na obszarze ZSRR wydzielonych było 16 republik autonomicznych⁵⁶: Tatarska, Baszkirska ASRR, Dagestańska, Buriacko-Mongolska, Kabardyńska, Komi, Maryjska, Mordwińska, Północno-Osetyńska, Udmurcka, Czuwaska oraz Jakucka ASRR. W skład Gruzjińskiej Republiki Związkowej wchodziły Abchaska ASRR oraz Adżarska ASRR, Azerbejdżańskiej Republiki Związkowej – Nachiczewańska ASRR, a w skład Uzbeckiej Republiki Związkowej – Karakałpacka ASRR.

Każda republika autonomiczna miała własną konstytucję zatwierdzoną przez Radę Najwyższą tej republiki związkowej, w której skład wchodziła, swe najwyższe organa władzy państwowej i administracji państwowej, jak również zachowywała prawo do swego terytorium.

Na terytorium niektórych republik związkowych mieszkwały nieliczne narody, liczące po kilkadziesiąt tysięcy ludności, a niekiedy jeszcze mniej liczne. Dla narodów tych utworzono obwody autonomiczne lub okręgi narodowe⁵⁷.

W latach 50. XX w. w Związku Radzieckim było dziewięć obwodów autonomicznych. W skład Rosyjskiej Republiki Związkowej wchodziły: Adygejski, Górno-Ałtajski, Żydowski, Tuwiński, Chakaski oraz Czerkieski Obwód Autonomiczny.

W skład Azerbejdżańskiej Republiki Związkowej wchodził Nagórno-Karabachski Obwód Autonomiczny, Gruzjińskiej Republiki Związkowej – Południowo-Osetyński Obwód Autonomiczny, a w skład Tadżyckiej Republiki Związkowej – Górno-Badachszański Obwód Autonomiczny.

55 *Ibidem*, s. 150.

56 *Ibidem*, s. 477–478.

57 Obwody autonomiczne i okręgi narodowe były formami narodowo-państwowego ustroju niewielkich pod względem liczebności narodów radzieckich. Zob. *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, s. 479.